

МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ І ТУРИЗMU УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ
ОБРАЗОТВОРЧОГО МИСТЕЦТВА І АРХІТЕКТУРИ

УКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ МИСТЕЦТВА

ДОСЛІДНИЦЬКІ
ТА НАУКОВО-МЕТОДИЧНІ
ПРАЦІ

ВИПУСК 17

Київ — 2010

явиша щодо східних і західних прототипів з інтервалом від декількох десятків років до майже двох століть. Це стосується, зокрема, оборонного будівництва: при датуванні міських укріплень та замків України дослідники часом виявляють таку обережність², яка практично виштовхує українську фортифікаційну школу на узбіччя еволюції фортифікації та нивелює внесок будівничих українських замків у розвиток європейського фортецевбудування³.

Російські дослідники фортифікації дійшли висновку, що на Русі знали каменеметальну артилерію ще в середині XII ст., перед монгольською навалою 1240 р. Монголи успішно використовували металну техніку для штурму давньоруських фортець, зокрема Південно-Західної Русі. Зберігся опис штурму 1259 р. укріплень Луцька монгольським загоном, очолюванним воєводою Куремсою, під час якого застосовувалися каменеметальні машини — “пороки”. Як назначає А. Кирпичников, у період окупації Русі монголами розвиток металевої техніки не лише не переривався, а був прискорений потребами оборони краю. Передовим регіоном, де в 1340–1360-ті роки широко використовувалися каменеметальні машини, була Південно-Західна Русь⁴, зокрема Волинь та Поділля. Обидва ці регіони історично пов’язані з Галицько-Волинським князівством — Волинь перебувала у його складі, а Поділля входило до сфери військово-політичного впливу⁵. Реакцією фортифікаторів Русі на появу штурмових машин стали розвиток будівельної та військової техніки, модернізація укріплень, поширення мурованого оборонного будівництва, диференціація частин укріплень на активну і пасивну оборону⁶.

Доречно провести паралель: якщо потужний злет фортифікації Західної Європи в XI–XIII ст. був спричинений хрестовими походами проти мусульман, то для Південно-Західної Русі поштовхом для інтенсивного розвитку оборонного будівництва стали монгольська навала 1240 р. та півтора століття золотоординської окупації — з середини XIII до кінця XIV ст. Волинь і особливо Поділля за часів, які в історії України вважаються ординсько-литовськими (друга половина XIII–XIV ст.), чолом стали супроти Золотої Орди, захистивши християнський світ Західної Європи від мусульман. Вони сформували на межі з кочовим степом своєрідну буферну зону, яку можна назвати “щитом Європи”, виживаючи і вдосконалюючи оборонну систему в умовах перманентного військового протистояння.

Одним з ключових елементів оборонної системи Волині, на пограниччі з Поділлям, був Кременець. Це місто неодноразово, починаючи з XI ст., згадується в літописах і працях середньовічних європейських хроністів; тут існував один з найпотужніших замків на західноукраїнських теренах. Час появи кременецького замку істориками XIX ст. обмежується досить широким хронологічним інтервалом — від IV–V ст. до XIV ст.⁷ Питання датування замку в літературі спеціально не ставилося; побіжно його торкалися дослідники в працях ширшого історичного контексту.

УДК 725.182(477.8)“08/09”

Ольга Пламеницька

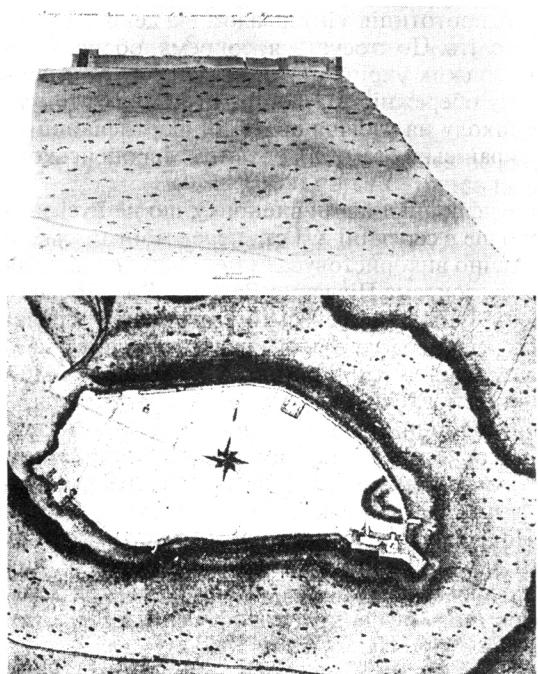
кандидат архітектури, НАОМА

До питання про розвиток мурованих фортифікацій Західної України в IX–XIII ст.

Анотація. У статті порушені проблему необхідності перегляду стереотипів щодо формування мурованих фортифікацій України з істотним запізненням порівняно із західноєвропейськими країнами. На підтвердження правомірності заглиблення хронології цього явища представлено дані архітектурно-археологічних досліджень замку в Кременці на Волині, які засвідчують про існування мурованого замку на горі королеви Бони в IX–XIII ст. Стверджується факт ґрунтовної розбудови замку в XIV ст. на засадах нової просторової концепції.

Ключові слова: фортифікація, монгольська навала, архітектурно-археологічні дослідження, Кременецький замок.

Розвиток фортифікації України за княжої доби та часів середньовіччя в українському архітектурознавстві досі становить малодослідженну проблему, щодо якої існують задавнені стереотипи поглядів, спричинені тенденційним ставленням до української будівельної культури як похідного явища від прогресивніших культур. З XIX ст., коли відбувалася русифікація західноукраїнських територій¹, і дотепер, коли спостерігається спроби полонізувати вагомі досягнення архітектури й будівництва на українських землях, простежується тенденція запізнювати всі значущі

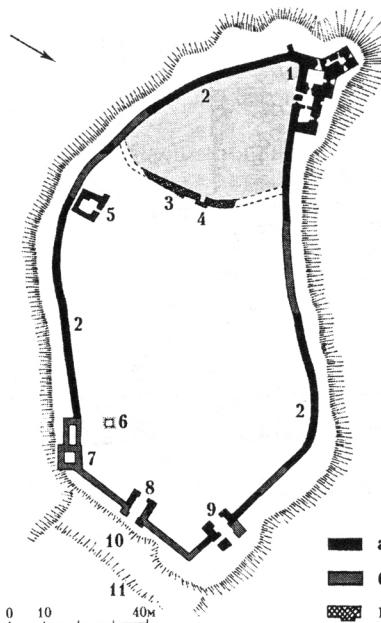
Іл. 1. Замок на горі королеви Бони. Фасад, план. Кресленик другої половини XIX ст.

що виступала на напільний бік на 1 м (іл. 4). Таким чином, давнє ядро замку княжих часів становило типове трикутне в плані мисове укріплення (довжина боків — 40, 50 та 60 м). Воно займало менше третини площи середньовічного замку.

У зв'язку з цими відкриттями доречно навести інформацію істориків XIX — початку ХХ ст. (яка здебільшого викликала сумніви), які пов'язували заснування кременецького замку з періодом заселення краю західнослов'янськими племенами дулібів¹⁰. Якщо замок на той час вже існував, то у складі волинських земель належав до Київської Русі. Ш. Окольський згадує Кременець у зв'язку з походом польського короля Болеслава Сміялого на Волинь та Київ¹¹; на його думку, замок ("castrum Cremeneensi") в цей час вже існував і перебував під управлінням боярина з роду Денисків-Мокосіїв гербу Вукри¹². Часом Київської Русі датують появу замку Г. Любомирський та Г. Логвин¹³.

Подію, яка спричинила зміну концепції укріплень і його масштабну розбудову, могла стати руйнація фортець у Галицьких та Волинських землях на вимогу монгольського хана Бурундая, яку літописи відносять

В результаті архітектурно-археологічних досліджень 1973—1974 рр. замку в Кременці це питання отримало несподівану, але науково обґрунтовану відповідь: наприкінці XIII і в XIV ст. було проведено масштабну розбудову існуючих з княжої доби (ІХ—XII ст.) мурів укріплень на горі королеви Бони⁸ (іл. 1). Виявлений Є. Пламеницькою на території замку оборонний мур завтовшки 1,8 м, що обмежував із заходу давнє мисове ядро, перетинаючи замковий двір упоперек з півдня на північ (іл. 2, 3), за археологічними знахідками⁹ було віднесено до ІХ ст. У створі цього муру стояла невеличка прямоугутна (3×3 м) тристінна відкрита зсередини вежа,

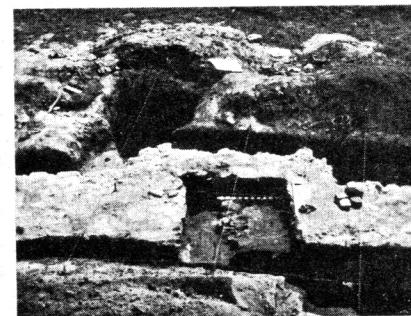

Іл. 2. План Кременецького замку з нанесенням основних існуючих та відкритих археологічними розкопками споруд:

1 — Західна башта (башта над новим будинком); 2 — оборонні мури XIII—XIV ст.; 3 — оборонний мур ІХ ст.; 4 — башта ІХ ст.; 5 — невідома споруда; 6 — студня; 7 — підземні залишки нововідкритої споруди; 8 — стара надбрамна башта (Черлена); 9 — надбрамна (Шляхетська) башта; 10 — оборонний рів; 11 — “шия” гори; а — існуючі споруди; б — втрачені в надzemній частині споруди; в — археологічно відкриті споруди. Опрацювала О. Пламеницька

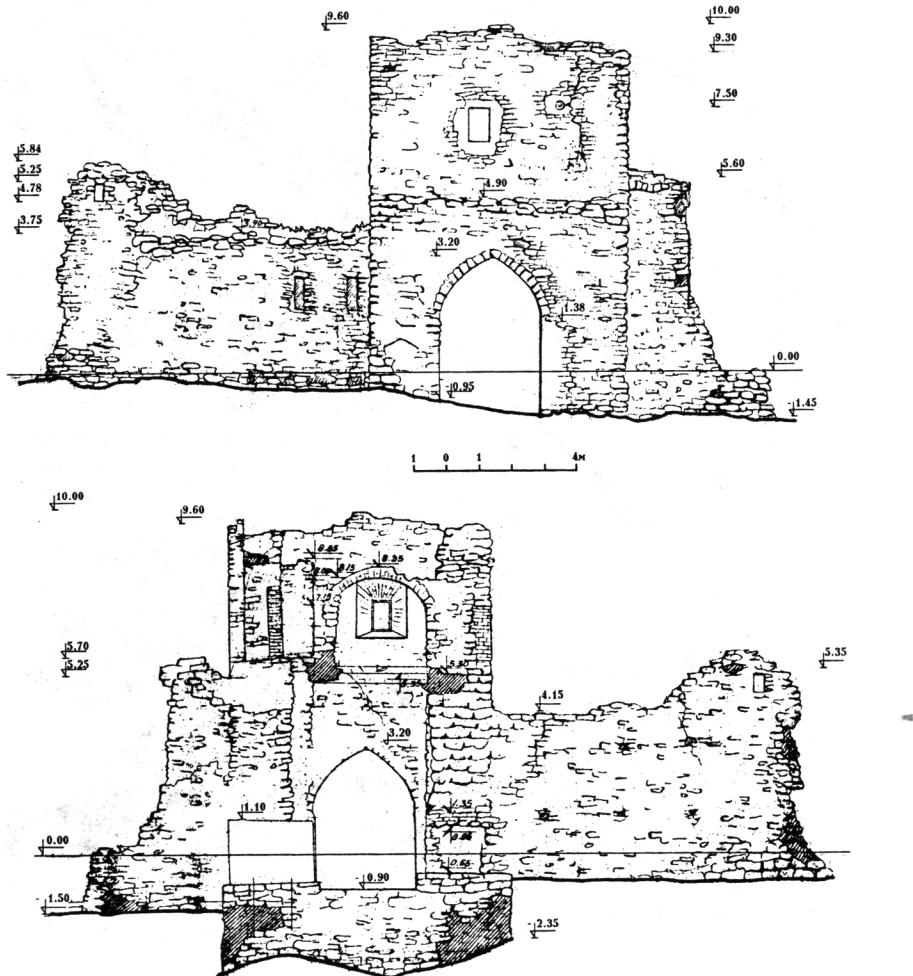

Іл. 3. Археологічно відкритий оборонний мур замку першого будівельного етапу (ІХ ст.). Вид на південь. Фото Є. Пламеницької, 1974

Іл. 4. Давня тристінна вежа (ІХ ст.) в оборонному мурі. Вид на схід. Фото Є. Пламеницької, 1974

до 1259—1260 рр.¹⁴ Відновлення замкових укріплень відбувалося вже на засадах нової концепції, що передбачала освоєння усієї площини гори. Часовий інтервал, упродовж якого було реконструйовано замок, різні джерела пов'язують з будівельною діяльністю племінника Данила Галицького Іоана Володимира Васильковича або сина Мстислава Даниловича і датують періодом 1290—1340 рр. У будівельній біографії напівзруйнованої надбрамної Шляхетської башти (іл. 5), яка стоїть в північно-східній частині середньовічного замку, було виявлено чотири етапи (дослідження

Іл. 5. Надбрамна Шляхетська башта. Обмір А. Тюпича, С. Буркацького, Н. Шивріної, О. Пламеницької. 1974. Кресленик О. Пламеницької

Є. Пламеницької), що засвідчило тривалий час формування укріпленого периметру замку в межах верхньої площини гори. Також було відкрито залишки раніше невідомих споруд поза межами давнього ядра замку, зо-

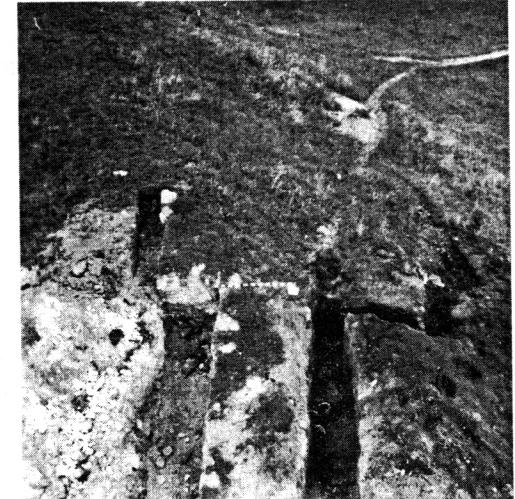
крема первісної надбрамної Черлененої вежі, що стояла по осі втраченого в надземній частині східного замкового муру (іл. 6).

Без перебільшення значкове в масштабах України відкриття мурованого замку IX ст., який займав невелику частину території середньовічного замку на верхній площині гори Бони, було належно оцінене лише науковою елітою археології та архітектурознавства¹⁵, проте в ширших масштабах залишилося непоміченим, внаслідок чого Кременецький замок і досі є недослідженим, і, поза тим, потребує проведення консерваційних та реставраційних робіт.

Невдача Данила Галицького в організації відсічі монголам спричинила утвердження влади Орди над Південно-Західною Руссю¹⁶. Монгольську проблему не вирішили й нащадки його, останні з яких, правнуки Лев II та Андрій, загинули 1323 року, правдоподібно, в битві з татарами.

Разом з тим, на другу половину XIII — початок та першу половину XIV ст. припадає масове зведення на Волині мурованих (кам'яних та цегляних) веж-“стовпів”: 1273 р. — у Кам'янці-Литовському, 1288 — у Берестії, 1291 — у Чортківському, а на зламі XIII—XIV ст. — у Белавіні, Столп’ї, Холмі, біля Угруська, в Любліні, Дрогобичі¹⁷. Попри скепсис деяких істориків, більшість архітекторів та реставраторів, які вивчали замкові укріплення в Луцьку, схильні відносити початкові етапи зведення їх до XIII ст.¹⁸ О. Годованюк слушно звертає увагу на наявність двох рівнів проїзду у в’їзній вежі Луцького замку, які належали двом послідовним будівельним етапам¹⁹.

Силове вирішення задавненої проблеми звільнення західноукраїнських теренів від монгольської окупації здійснили у XIV ст. литовські князі, які створили оборонну інфраструктуру Волині й Поділля. У ранню литовську добу (друга половина XIV ст.) військова архітектура перейшла у завершальну стадію розвитку укріплень епохи довгочасної зброй. В цей період, спираючись на європейський досвід і зasadничі принципи будівництва мурованого феодального замку як об’єкта довгочасної оборони, фортифікаційні системи вдосконалювалися, демонструючи в

Іл. 6. Залишки старої надбрамної (Черлененої) башти. Фото Є. Пламеницької, 1974

умовах розмаїтої природної топографії розвинену розпланувальну, просторову, функціональну і будівельно-конструктивну типологію. Саме на цей час, вірогідно, припадає формування нової архітектурно-просторової концепції Кременецького замку.

Примітки

- ¹ Негативний вплив цього явища на розвиток досліджень оборонної архітектури західноукраїнських земель зазначив російський дослідник фортифікації П. О. Рапопорт (*Pannoport P. A. Волынские башни // Крепостные сооружения Древней Руси: Материалы и исследования по археологии древнерусских городов. — Материалы и исследования по археологии СССР. — № 31. — Москва: Изд-во АН СССР, 1952. — С. 202.*)
- ² Спотворена картина розвитку фортифікації на землях України спостерігається у деяких публікаціях останніх років. Приміром, автор ґрунтовної історичної монографії про Луцький замок П. Троневич датує появу мурованого замку серединою XIV ст., доволі тенденційно витлумачуючи результати натурних досліджень замку істориками архітектури (Г. Логвином), археологами (М. Кучинко, М. Малевською), архітекторами-реставраторами (М. Говденко) та інші висновки щодо наявності в основі цегляних споруд замку XIV ст. залишків кам'яних мурів попереднього будівельного періоду XIII ст. На наш погляд, його спроба об'єднати всі досліджені елементи замку в один будівельний період не є переконливою (див.: *Троневич П. Луцький замок. — Луцьк: Когес-Діксон, 2003. — С. 18–20*). Яскравим прикладом подібних казусів є й публікація С. Юрченка, який демонструє суто мистецтвознавчий підхід до комплексної пам'ятки фортифікації, датуючи перший етап будівництва замку — виключно за ренесансним блокам'яним декором оборонних башт — першими десятиліттями XVI ст. (див.: *Юрченко С. Б. Перший прояв Ренесансу на українських землях // Перспективні напрямки проектування житлових та громадських будівель. Зб. наукових праць. — Київ, 2005. — С. 138, 140*). С. Юрченко не бере до уваги публікації архітектурно-археологічних досліджень замку, не враховує об'єктивні чинники — сліди численних перебудов, що диференціюються за муровальними розчинами, конструктивно-типовічними особливостями, горячими деталями тощо і свідчать, що ренесансний декор башт не належить до початкового етапу їх будівництва (*Пламеницька Е. М. Дослідження Кам'янець-Подільського замку // Археологія. — № 16. — 1975. — С. 14–37*).
- ³ Цю проблему розглянуто у низці публікацій автором цієї статті (див.: *Пламеницька О. Висліди і перспективи студій мурованого оборонного будівництва Поділля // Фортифікація України. Міжнародна конференція з проблем охорони фортифікаційних споруд в Україні. Матеріали. — Кам'янець-Подільський, 1993. — С. 5–8; ІІ ж: Початок мурованого оборонного будівництва на Поділлі // Архітектурна спадщина України. — Вип. 1. — Київ, 1994. — С. 39–57; Пламеницька О. А. О хронологии и типологии средневекового оборонного зодчества Подолья // Архитектурное наследство. — № 43. — Москва, 1999. — С. 60–75). Постановку цієї проблеми та запропоновані напрямки її вирішення підтримав І. Могитич, наголошуючи “потребу переосмислення заскорузлих стереотипів” (*Могитич І. Оборонні вежі Галицької і Волинської земель XI — початку XVI ст. // Вісник інституту Укразахідпроектреставрація. — № 11. — Львів, 2000. — С. 3*).*
- ⁴ Кирпичников А. Н. Метательная артиллерия Древней Руси // Метательная артиллерия и оборонительные сооружения Древней Руси: Материалы и исследования по археологии СССР. — № 77. — Москва, 1958. — С. 18–27, 40.
- ⁵ Пламеницька О. Кам'янець-Подільський. — Київ: Абрис, 2004. — С. 23–25.
- ⁶ Кирпичников А. Н. Вказ. праця. — С. 27.

- ⁷ Lubomirski H. Opisanie historyczne i topograficzne zamku Krzemienieckiego // Sławianin. — T. II. — Lwów, 1839. — S. 22–31; Nowoszycki S. Wiadomość historyczna o zamku Krzemienieckim na Wołyniu // Biblioteka Warszawska, 1848. — S. 535–551; Niemcewicz J. Podróże historyczne po ziemiach polskich między rokiem 1811 a 1828 odbyte. — Paryż — Petersburg, 1858. — S. 191–196; Stecki T. Wołyń pod względem statystycznym, historycznym i archeologicznym. — Seria 2. — Lwów, 1871. — S. 141; Hoffmann K. Krzemieniec. — Warszawa, 1909; Karwiński D. Opisania historyczne miejscowości nad Ikwą, ich przeszłość i teraźniejszość // Przewodnik naukowy i literacki. — XXV. — Cz. 1. — 1897. — S. 908–919; Hoffman J. Przewodnik po Wołyńiu. — Warszawa, 1938. — S. 37–44.
- ⁸ Пламеницька О. Кременець. Замок // Пам'ятки архітектури та містобудування України: Довідник Державного реєстру національного культурного надбання. — К.: Техніка, 2000. — С. 237–239. Архітектурно-археологічні дослідження кременецького замку проведено в 1973–1974 рр. під керівництвом Є. Пламеницької. За браком коштів воно не продовжувалося. Археологічні знахідки передано до фонду Кременецько-Почаївського державного історико-архітектурного заповідника. Матеріали архітектурно-археологічної фіксації зберігаються в особистому науковому архіві автора.
- ⁹ Археологічний матеріал в межах давнього ядра Кременецького замку датовано доктором історичних наук, професором Г. Мезенцевою та археологом К. Гупалом 1974 р.
- ¹⁰ Тодорович Н. И. История города Кременца Волынской губернии. — Седлец, 1904. — С. 11; Сендульский А. Город Кременец // Волынские епархиальные ведомости. — 1874. — № 11. — С. 417; Nowoszycki S. Wiadomość historyczna o zamku Krzemienieckiem na Wołyniu — S. 536; Hoffman K. Krzemieniec. — S. 2.
- ¹¹ Час цієї події визначається в межах 1064–1073 рр.
- ¹² Okolski S. Orbis Poloni. — Tomus III. — Cracoviae, 1641. — S. 307.
- ¹³ Lubomirski H. Opisanie historyczne i topograficzne zamku Krzemienieckiego — S. 24; Логвин Г. Н. Архітектура XIV — першої половини XVI століття // Історія українського мистецтва. — Т. 2. — К.: УРЕ, 1967. — С. 22.
- ¹⁴ Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей. — Т. 2. — СПб., 1846. — С. 198.
- ¹⁵ Висновки щодо подальших архітектурно-археологічних досліджень замку в Кремені доктора мистецтвознавства Г. Логвина (див. додаток).
- ¹⁶ Егоров В. Л. Историческая география Золотой Орды в XIII — XIV вв. — М.: Наука, 1985. — С. 189.
- ¹⁷ Pannoport P. A. Волынские башни // Крепостные сооружения Древней Руси: Материалы и исследования по археологии древнерусских городов / МИА. — № 31. — Москва: Изд-во АН СССР, 1952. — С. 220–221; Годованюк О. М. Вплив готики на муроване монументальне будівництво Волині кінця XIII–XVI ст. // Архітектурна спадщина Волині. Зб. наук. праць. — Рівне: ППДМ, 2008. — С. 9–12.
- ¹⁸ Годованюк О. М. Луцьк. Верхній замок // Пам'ятки архітектури та містобудування України: Довідник Державного реєстру національного культурного надбання. — К.: Техніка, 2000. — С. 85–86; ІІ ж: Вплив готики на муроване монументальне будівництво Волині... — С. 12; Mogitich I. P., Mogitich R. I. Особливости техники мурування і архітектурних форм галицько-волинского зодчества (Х–ХIV ст.) // Археология. — 1990. — № 4. — С. 66; Говденко М. М., Кучинко М. М. Архитектурно-археологические исследования в Луцком замке // Археологические открытия 1978 года.
- ¹⁹ Годованюк О. М. Вплив готики... — С. 12.

ДОДАТОК

Рекомендації щодо подальших архітектурно-археологічних досліджень замку в Кременці

Розпочаті відділом Є. Пламеницької дослідження Кременецького замку принесли важливі хвилюючі відкриття. Поки що розкрита зовсім маленька частина площі — заledве 350 м² — як відкрилися зовсім несподівані факти. Первісний замок мав заledве 1/4 площі сучасного і займав західну частину [замку], свідченням чого є відкритий оборонний мур, що захищав дитинець зі сходу. Крім того, в'їзна башта, як виявилось, мала принаймні чотири будівельні етапи. Відкрили давній в'їзд, що знаходився проти “шиї” гори. Відкрита стара башта в цьому місці. Виявлені контури квадратного приміщення біля південного муру. Знахідки великої кількості археологічного матеріалу свідчать про те, що гора була заселена людьми принаймні з палеоліту, і за ним безперервно слідують інші культурні нашарування.

Проведені дослідження показують, наскільки важливим є продовження архітектурно-археологічних досліджень, бо тільки на підставі них і можна буде зробити справді наукову обґрунтовану реставрацію споруд замку.

Знайдені рештки мурів настільки важливі для архітектурно-будівельної біографії замку і для історії архітектури взагалі, що вимагає від нас зробити все можливе для їх збереження та експозиції.

Виходячи з важливого значення відкритих особливостей замку в Кременці, слід рекомендувати:

1. Відкриті розкопками участки мурів надмурувати на рівень денної поверхні, так як це є в Десятинній церкві в Києві, і таким чином дати можливість експонувати їх для відвідувачів.

2. В разі коли не буде цього зроблено — розкопки мусять бути негайно засипані, але з тим розрахунком, що вони можуть бути повторно розкриті для подальших робіт з консервації мурів і експозиції в майбутньому.

3. Негайно вжити заходів по укріпленню відкосів гори, відновленню захисного рослинного покрову і, особливо, — відводу опадів як з території замку, так і навколо мурів.

4. В світлі того, що Кременецький замок тепер вимальовується як унікальна архітектурно-археологічна пам'ятка і зважаючи на його архітектурно-історичну вагу та інтереси експозиції, порушити питання перед Держбудом УРСР про вивід з території Замкової гори ретрансляційного телевізійного вузла, що не сумісний як з музеєнно-експозиційною роботою в замку, так і в тому, що численні щогли наносять шкоду мистецькому обличчю пам'ятки.

5. Слід рекомендувати проведення подальших досліджень в'їзової башти з тим, щоб остаточно виявити всі її особливості та окремі будівельні етапи. Розробити заходи щодо їхнього виявлення і експонування для відвідувачів.

29.07.1973 р.

Г. Логвин,
доктор мистецтвознавства

ABOUT THE DEVELOPMENT OF BRICKS FORTIFICATIONS IN WEST UKRAINE IN IX–XIII CENTURIES

Olga Plamenytska

Annotation. The problem of necessity in the revision of stereotypes concerning formation bricks fortifications in Ukraine with essential lateness compared with West European countries is raised. The data of the architectural and archeological research of the castle in Kremenets in Volyn which testifies the existence of bricks castle on the mount of the queen Bona in the IX-th — XIII-th centuries is presented to confirm the relevancy of deepening chronology. The fact of substantial building of the castle in the XIV-th century on the base of the new spatial conception is affirmed.

Keywords: fortification, Mongolian invasion, architectural and archeological research, Kremenets castle.